

તરસ વતનની અને વિદ્યાની : તરસી માટી

‘આત્મશ્રલાઘાનું કલાત્મક માધ્યમ’ જેવી વાત અમૃતા પ્રીતમે આત્મકથાના સંદર્ભમાં કહી છે. પરંતુ આત્મકથાકાર રિપોર્ટર બનવાને બદલે કલાકાર બને તો જ કલાત્મક સાહિત્યિક આત્મકથા સાંપડે. આ સ્વરૂપ બુધ્ધિની કસોટી કરે તેવું છે. તેમાં સત્યને પડકાર કરવાનો હોય છે. આ સત્યની સાથે જીવનના બનાવોને સાંકળવાના હોય છે. જેથી તેમાં યુગછબી પણ મળી રહે છે.

આત્મકથા એ જ વ્યક્તિ લખી શકે કે જેના જીવનમાં કોઈ તણખો હોય. જેનાથી બીજાના જીવનમાં અજવાળું કરી શકે. અથવા કઈક નવું શીખવી જાય. ખાધું-પીધું ને રાજ કર્યું, તેની આત્મકથા ન હોય. આ સ્વરૂપના સર્જનમાં ખૂબ ઓછા સર્જકોએ પોતાની વાતને નિખાલસ રીતે- પ્રતીતિકર રીતે રજૂ કરી શક્યા છે. આત્મકથા એ અર્થમાં મહત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. મારે આ ચર્ચા બાદ વાત કરવી છે ‘તરસી માટી’ વિશે. મણિલાલ હ. પટેલની આ આત્મકથા (તરસી માટી) ઇ.સ. 2013માં પ્રગટ થઈ છે. ‘તરસી માટી’ આત્મકથામાં સર્જક મણિલાલ હ. પટેલના જીવનનો મહત્ત્વનો ભાગ રજૂ થયો છે. કવિ, વાર્તાકાર, નિબંધકાર, નવલકથાકાર વગેરે દ્રષ્ટિએ મણિલાલ હ. પટેલ જાણીતા છે. તેમની આત્મકથાને સ્વરૂપના ઘટકોની દ્રષ્ટિએ નહીં પણ આત્મકથામાંથી પસાર થતાં, તેમાં નિરૂપાયેલ વતનપ્રેમ (વતનની તરસ) તથા વિદ્યા સાધના (વિદ્યા તરસ) જેવા બે ભાગમાં આ આત્મકથાને જોવાનો ઉપક્રમ છે.

‘તરસી માટી’ આત્મકથા એકત્રીસ-31 પ્રકરણમાં વિભાજિત છે. આ આત્મકથામાં લેખકે પોતાના ગામ, વતન, પરિવારના સભ્યો, ઘડતર વિશે તથા ઉછેર વિશેથી લઈને પ્રાથમિક શિક્ષણ, ઉચ્ચ શિક્ષણ, શિક્ષકની નોકરી અને ત્યારબાદ ઈડરમાં અધ્યાપકની નોકરી, ને અંતે વિદ્યાનગર ગુજરાતી વિભાગમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા ત્યાં સુધીની(1987-સુધીની) વાતને આત્મકથામાં લીધી છે. એવું કહી શકાય કે તેમના જીવનના મહત્ત્વના બે તબક્કાની. એક ઉછેર-ભણતર-ઘડતરનો અને બીજો શિક્ષકની નોકરીમાંથી ઈડર અધ્યાપકની નોકરી એટલે વિદ્યા સાધનાનો. આ આત્મકથાને આ તબક્કાઓને આધારે બે ભાગમાં જોઈ શકાય. એક વતનમાં ગાળેલો સમય, જેમાં પોતાનું જે રીતે ઘડતર થયું હતું તે. બીજો શિક્ષક પછી અધ્યાપક તરીકે તેમને કરેલી વિદ્યા સાધનાનો સમય. આ બન્ને સમયમાં મણિલાલ હ. પટેલને તરસ રહી છે. તે તરસ છે માટીની અને વિદ્યાની. આ બન્નેયનું આલેખન તેમના સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. વતનની તરસને લીધે સતત વતન અને ત્યાંની પ્રકૃતિ તેમના સાહિત્યમાં આવી છે ને વિદ્યાની તરસને કારણે લખવું, વાંચવું એ તેમની જીવનચર્ચા બની ગઈ છે. તો આ વતનની અને વિદ્યાની તરસ તેમની આત્મકથામાં કયાં ને કેવી નિરૂપાઈ છે. તે દ્રષ્ટિકોણથી આ આત્મકથાને તપાસવી છે.

‘તરસી માટી’ આત્મકથાનું પ્રથમ પ્રકરણ - ‘મારું ગામ’ છે. આ કથામાં ગામ-વતન વિશેની વાત પ્રથમ આવે છે. પોતાના ગામ વિશે વાત કરતા લેખક લખે છે કે, “ આ ગામની શેરીઓમાં રમ્યા તથા મોટા થયા. દિવસરાતને તથા

અજવાળાં અંધારાંને ઓળખવાનું પણ અહીંથી જ શીખ્યા. તડકો તથા ચાંદની; અંધારી રાતોના ચહેરા જાણે સ્પર્શી સ્પર્શીને ઓળખ્યા... ને એટલે લોહીમાં ભળીમળી ગયા છે. લોકોને વેઠતાં ને કામ કરીને રાજી થતાં જોયાં. જીવતરની કાચી વયે જ સામનો કરનારાંઓ વચ્ચે અમને ય અભાવોએ ઘડયા, એટલે કશી ફરિયાદો ન હતી.. સીમમાં ઋતુઓ આવતી.. ખેતરો તથા મોલની મોસમો અમને ઘેરી વળતાં. એટલે મારા ઘરનો તથા ગામનો આ પરિસર આજેય ભીતરમાં એવો ને એવો જ છે; તમે કહો તો ચિત્ર દોરી દઉં....” (તરસી માટી (આત્મકથા), મણિલાલ હ. પટેલ, પ્રકાશક:પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ.-2013, પૃ.13) ગામના પરિસરે પોતાને શું આપ્યું છે? તેની ચર્ચા લેખકે ‘મારું ગામ’ નામના પ્રકરણમાં કરી છે. પોતાના દાદાનો પ્રભાવ તેમના પર વિશેષ રહ્યો છે. દાદા વિશે વાત કર્યા પછી લેખકે આત્મકથામાં પોતાના ગામના માણસો વિશે, તેમના વ્યવસાયો વિશે, ગામની પ્રકૃતિ વિશે, આ તમામ બાબતોનું આલેખન આરંભના પ્રકરણોમાં કર્યું છે. તે સમયે તેમને કેવી મુશ્કેલીઓનો સામનો કર્યો તથા કેવી રીતે તેમનું ઘડતર થયું, તેની વાત આત્મકથાકારે કરી છે. ગામના સમાજ વિશે વાત કરતા કહે છે કે, ‘ઊંટ ઉપર બેઠા એટલે ડોલ્યા વિના નહીં ચાલે ને ! સમાજનું પણ એવું’ (એજન, પૃ.-47) સમાજમાં રહેલા દરેક માણસને ડોલવું જ પડે છે. સમાજના કડક નીતિ- નિયમો, રીતરિવાજોને લેખકના પિતાજીએ પાળ્યા છે. પિતાજીને ખેતીમાં સમાજના નિયમોને કારણે ઘણી વાર ખેંચ પડતી. તે તમામ બાબતોને આલેખી છે. લેખકના વતનમાં પાણીની ખેંચ વધુ, માટે વરસાદી ખેતી થતી. આવક ઓછી મળતી માટે વડીલો વારંવાર કહ્યા કરતા કે, ‘ભણશો નહીં તો બળદના પૂછડા આંબળજો’ જેવી વાત લેખકને બરોબર યાદ છે. પોતાના મલક-વતન વિશે વાત કરતા ‘તરસી માટી’ નામના પ્રકરણમાં નોંધે છે કે, ‘અમારો આ મલક, તરસ્યો મલક લાગે. ચોમાસું વીતે એટલે માટી ખેતરો સીમ વગડો આઠે માસ તરસ્યાં. ક્યારીની ભોંચમાં તો તિરાડો પડી જાય, કાંટાળા એંખરા ઊગે. પડતરના આવળ પીળાં ફૂલોથી લચી પડે... તડકો વધુ તગતગે. માટીમાંથી બપોરે તો જવાળાઓ નીકળતી લાગે. તરસી માટીની આ મલકનાં મનેખ પણ જીવન તરસ્યાં’ (એજન, પૃ. 64) આમ તરસ્યા મલકમાં લેખકનો ઉછેર અને ઘડતર થયાં હતા. આમ છતાં ત્યાંની પ્રકૃતિની અસર તેમના માનસપટ પર વિશેષ રહી છે. આ વર્ણનમાંથી લલિત ગદ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તથા નિબંધના ગદ્યનો પ્રભાવ દેખાય છે. તે અર્થમાં આત્મકથાનું ગદ્ય જુદું છે ને ધ્યાન ખેંચનારું છે. સીમ વિશેની વાત કરતાં લેખક આગળ લખે છે કે સીમમાં પાણીની અછતને કારણે એ પણ તરસી છે પોતાની જેમ. આજે નહેરો આવી છે છતાં વધુ પડતાં પાણીને કારણે ત્યાં ઝાડ ઉછરતા નથી. સીમના પાક સમય પ્રમાણે બદલાયા છે. અંતે કહે છે કે, ‘માણસોથી પશુપંખીથી તથા ઝાડવાથી ભરીભરી લાગતી મારા ગામની સીમ પણ હવે મારી જેમ એકલી એકલી સોરાય છે’ (એજન, પૃ.27) આ શબ્દોમાં લેખકની તડપણ-તરસ દેખાય છે. આત્મકથાકારે પોતાના મલકના ભોજનની વાત કરતાં કહે છે કે ‘આ પ્રદેશના લોકો કઢી-મકાઈના રોટલા ખાય છે ને મોસમ પ્રમાણે લીલા શાક બને. વેચાતું શાક લેવાનું નહિ ને લેવડેવડનો વ્યવહારથી ઘણું મળી રહેતું.’ (એજન, પૃ.19) અંતે લેખક લખે છે કે, ‘સાંજે જમવામાં કઢી ને ખીચડી થાય. કોઈક વેળા મગભાત કે દાળ થતા. મહેમાન આવે ત્યારે ચૂરમું ને અખાત્રીજે કંસાર! બાકી ખાવાની વાતો પણ ભાગ્યે જ સાંભળવા મળતી. હા, ન્યાતના દાળભાત લાડુશાક બધાને બહુ ભાવતા ને બધા એને યાદ રાખતા.’ (એજન, પૃ.૧૯) આ બધા પ્રસંગોથી લેખકનો ઘડતર- વિકાસ થયો છે. આરંભના પ્રકરણમાં લેખકે પોતાના પરિવારના દાદા, મા અને નાની બહેનની વાત કરી છે. તેમની સાથે પોતાના લગાવને કારણે

તેમના મૃત્યુ પછી લેખકના માનસપટ પર તેની અસર ઘેરી પડે છે. પોતાના વ્યક્તિઓના અવસાનથી જે વેઠવાનું આવે છે તેની તરસ નિરૂપાઈ છે. ‘મા’ના અવસાન વિશે વાત કરતા કહે છે કે ‘મારી પાસે તો બાની એક છબીય નથી, પણ એનો ગોળ અને ભીનેવાન ચેહરો તથા સદાય ઉના જળમાં તરતી ઉદાસ આંખો મારી છાતીમાં જડાઈ ગયેલી છે. બેઠી દડીનું શરીર, સતત કામ કરતી હોય..ઉતાવળ તો નિત્યની ! તે ઉતાવળે જતી પણ રહી...’ (એજન, પૃ. ૪૩)

આમ આરંભના જીવનમાં લેખકને સંઘર્ષ વેઠવાનો આવ્યો છે. નાના-ભાઈ બહેનને ઉછેરવાની જવાબદારીની સાથે શિક્ષણનો આરંભ થાય છે. લુણાવાડા નજીકનું ગામ પાલ્લા તેની પ્રકૃતિ, ત્યાંના તહેવારો, ભોજનો, વૃક્ષો, સીમ, પહાડ અને નદીનું આકર્ષણ તથા તરસ સતત રહી છે. તેનું નિરૂપણ યેનકેન પ્રકારે આત્મકથામાં થયું છે. જ્યંત પાઠકે એક કાવ્યમાં કહ્યું છે કે...

“બા કહેતી:

ગયા જનમમાં ઝાડ હતો કે શું ?”

જેવો પ્રશ્ન આ આત્મકથાકારને પણ બારોબાર લાગુ પડે છે. વતનની પ્રકૃતિને આત્મકથાકારે ધ્યાનથી જોઈ-માણી છે. આરંભથી લઈ ઈંડર નોકરી જાય છે ત્યાં સુધી વતનની દરેક વસ્તુ સાથે જોડાયેલા રહ્યા છે. તેમને જીવન ભરપૂર જીવ્યું છે. તેની તરસ જોવા મળે છે. ‘વતને મને ઘણું બધું આપ્યું છે’ જેવો લેખકનો સૂર આત્મકથામાંથી પ્રગટ થાય છે.

આત્મકથાકારની બીજી તરસ વિદ્યાની છે. શિક્ષણ પ્રત્યેની. આખી આત્મકથામાં વિદ્યાની ઉપાસના દેખાય છે. ગામની પ્રાથમિક શાળામાં તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું હતું. શાળા માટે રૂમ નહોતા. એક થી ચાર વર્ગો એક જગાએ કોઢમાં લેવાય. એક પતરાંની પેટી, ઘંટ અને ગાંધીજીની છબી- આ સ્કૂલનો સામાન. એક વર્ગ એક લાઇનમાં એમ ચાર વર્ગો સાથે બેસે અને શાળા ચાલે. ગામના ગોવાળ-ગાય ભેંસો ચરાવા જાય તે સમયે શાળા શરૂ થાય. આગળના અભ્યાસ માટે નજીકનું ગામ મધવાસની સ્કૂલમાં ગયા ને ત્યારબાદ હાઈસ્કૂલ, કોલેજનો અભ્યાસ કર્યો.

લેખકે વર્ણવેલો એક બાળપણનો પ્રસંગ જે તેમની વિદ્યાની તરસને રજૂ કરે છે. લેખક નાના હતા તે સમયે એક નાટક ભજવ્યું હતું તે નાટક પ્રાગજી ડોસાનું ‘સાયો રાહ’. પોતાના ગામમાં ભજવેલું. તેનાથી ગામ લોકોએ રૂપિયા 175 જેટલો ફાળો આપ્યો હતો. આ ફાળામાંથી તેમણે અમદાવાદથી ગુજરાતીના પુસ્તકો મંગાવ્યા ને ગામમાં લાઈબ્રેરી શરૂ કરી. આ પ્રસંગથી તેમની વાંચનની અને વિદ્યાની તરસ શરૂ થઈ. જ્યારે વિદ્યા સાધનાનો ને અધ્યાપક બનવા તરફનો ઝોક ‘વકતૃત્વ સ્પર્ધા’ વાળા પ્રસંગથી વધે છે. તે પ્રસંગમાં સફેદ કપડામાં સજ્જ એવા પ્રોફેસરને જુએ છે. તે સમયે લેખક નિર્ધાર કરી લે છે કે બનવું તો પ્રોફેસર જ. તે માટે લુણાવાડા કોલેજ ત્યારબાદ મોડાસા કોલેજ કરવા ગયા. મોડાસા કોલેજના પ્રસંગોમાં રાવજીની અશ્રુઘર વાંચી અને તે જ દિવસે લા.ઠા.નો લેખ સમાચારપત્રમાં વાંચ્યો. ત્યારબાદ કોલેજની લાઈબ્રેરીમાંથી અનેક પુસ્તકો વાંચ્યા. આ બધામાં પન્નાલાલ પટેલ, કલાપી અને રાવજી પટેલ વગેરે સર્જકોનો તેમના પર પ્રભાવ વિશેષ રહ્યો છે. લેખકની વિદ્યાના અર્થી તરીકેની ઉપાસનાની સાથે શિક્ષક તરીકેની નોકરી. નોકરી દરમિયાન એમ. એ. કર્યું. ત્યારબાદ અધ્યાપક તરીકે ઈંડર જોડાયા. આ સમય વિદ્યા સાધનાનો મહત્ત્વનો રહ્યો છે.

‘તરસી માટી’ આત્મકથાનો મહત્વનો ભાગ ઇડરના અધ્યાપક તરીકેની ભૂમિકાનો છે. અધ્યાપક તરીકેના વ્યવસાયમાં પોતાના કડક સ્વભાવમાં પિતાજીનો સ્વભાવ પોતાનામાં ઉતર્યો હોવાનો સ્વીકારતા લેખકે આ સમયમાં વધુમાં વધુ વિદ્યાર્થીઓને વાંચન -અભ્યાસ તરફ દોરે છે. આ સાથે પોતાની વિદ્યાની તરસને પણ પોષી છે. કહો કે તરસ વધતી જતી હતી તેની સામે એટલી જ છીપાવી છે.

કોલેજમાં વિવિધ કવિ લેખકોને બોલાવવા, તેમાં કાનજી પટેલ, ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા, સિતાંશુ યશશંકર વગેરેના લેકચરો કોલેજમાં ગોઠવ્યા છે ને વિદ્યાર્થીઓને તેમનાથી પરિચિત કરાવ્યા છે. તે ઉપરાંત કાવ્યગોષ્ઠી, કવિ સંમેલન, સેમિનાર વગેરે જેવી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ કોલેજમાં કરાવીને વિદ્યાર્થીઓને પણ તેમાં જોતર્યા છે. તે ઉપરાંત ઇડરની આસપાસની પ્રજાને ગુજરાતી ભાષાનું મહત્વ સમજાવ્યું છે. તેના પરિણામે કોલેજની સંખ્યામાં ૨૫૦ જેટલો વધારો થયો હતો. તેમની આ વિદ્યાપ્રીતિથી ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું હતું કે ‘હું તો બહાર કામ કરું છું મારા મલકમાં ગુજરાતી ભાષાનું સાચું કામ તમે કરો છો’ જેવા પ્રસંગોમાં આત્મકથાકારની સાચી વિદ્યાપ્રીતિ દેખાય છે. લેખકે આ સમયમાં નવલકથા, વાર્તા, કવિતા વગેરેનું સર્જન કર્યું છે. નચિકેતા , કુમાર વગેરે સામયિકમાં તેમની કવિતાઓ પ્રગટ થઈ છે. તો ‘તરસ ઘર’ જેવી લઘુનવલ, ‘પદ્મા વિનાના દેશમાં’ જેવો કાવ્યસંગ્રહ તો ‘વચલી ખડકી’, ‘પી.ટી.સી. થયેલી વહુ’, ‘નાત બહાર’, ‘બદલી’ જેવી વાર્તા દ્વારા ગ્રામચેતના પ્રગટ કરનાર વાર્તાકારની વાર્તાઓ અન્યા ભાષામાં પણ અનુવાદ થઈ છે. તો ‘ભૂસાતાં ગ્રામચિત્રો’ જેવા નિબંધો અનેક જગાએ પોંખાયા છે.

લેખકે કોલેજમાં અધ્યાપકકાળ દરમિયાન વિવિધ એવાં પરિષદોમાં, અધિવેશનમાં, સેમિનારમાં ગયા છે. ત્યાં જઈને મહત્ત્વની બાબતોની નોંધ કરવી તથા તેના વિશે વારંવાર લખ્યું છે. આ રીતે પોતાની જાતને તૈયાર કરી છે. સગાભાઈ-જેઠાભાઈના બીજી વખતના લગ્નમાં પોતે નથી જઈ શક્યા. તે દિવસે શિક્ષકોને તાલીમ આપવા જાય છે. તેમાં વિદ્યા પ્રત્યેની પ્રીતિ દેખાય છે. ફરજ અને કાર્ય પ્રત્યેની નિસબત પ્રગટે છે. આ જ સમયમાં વિવિધ કવિ-લેખકો સાથે કેવી રીતે પરિચય થયો તેની વાત આત્મકથામાં કરી છે. તો તેમની સાથેની મૈત્રીથી સતત પોતે કંઈક નવું કરી શક્યા છે. તેની વાત આત્મકથાકારે નોંધી છે. આ બધાની વચ્ચે પોતાનો એક આગવો આવાજ અને વિદ્યાની તરસ, સાધના સતત ચાલુ રાખી છે. આ તમામ બાબતોનું આલેખન આત્મકથામાંથી મળી રહે છે.

આત્મકથાના આરંભના પ્રકરણોમાં વતન પ્રત્યેની જે તરસ છે. તેનું નિરૂપણ તેમના સાહિત્યમાં પણ આવ્યું છે. પોતે કંઈક બન્યા છે તેની પાછળ તેમના અથાગ પ્રયત્નો તથા સાધના રહી છે. રામી ‘મા’ના શબ્દો – ‘દીવો પોતાનાં દિવેલથી બળે છે માટે તેલ પૂરતો રહેજે’ જે ધ્રુવવાક્ય સતત તેમને સેવ્યું છે ને તેનું તેમને પરિણામ પણ મળ્યું છે. તેમની વિદ્યા પ્રીતિને બિરદાવતા એક સાથી અધ્યાપકમિત્ર એ કહેલું કે, ‘મણિલાલે કવિતા તથા સાહિત્યને સમાજ સુધી લઈ જવાનું ને સૌને કવિતા સાથે જોડવાનું સારું કામ કર્યું છે.’ (તરસી માટી (આત્મકથા), મણિલાલ હ. પટેલ, પ્રકાશક:પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ.-2013, પૃ. 147)

અંતે પોતાની વિદ્યા સાધના અને સાહિત્ય પ્રત્યેની નિસબતને લીધે તેમની પસંદગી વિદ્યાનગર અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગમાં થાય છે. ને વિદ્યાનગર ગુજરાતી વિભાગમાં જોડાય છે. ને પોતે ઇડર છોડીને વિદ્યાનગર રહેવા જાય છે. ત્યાં સુધીની વાતને આત્મકથામાં નિરૂપી છે.

આત્મકથામાં વતનની આસપાસની પ્રવૃત્તિઓ અને તેમાં તેમની માટી-પ્રકૃતિની તરસની સાથે અનેક સંઘર્ષોને અંતે અધ્યાપક તરીકે ઇડર જોડાય છે. તો પોતાનામાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં તેજ વધારવા જે પ્રવૃત્તિઓ કરી તેમાં શ્રેષ્ઠ અધ્યાપક થઈને બહાર આવે છે. આ તમામમાં તેમની 'તરસ' મહત્ત્વની રહી છે. જ્ઞાનની તરસ હજી સંતોષાઈ નથી માટે આ તરસે સતત તેમને સક્રિય રાખ્યા છે. તેથી આજે તેમની પાસેથી નવલકથા, વાર્તા, કવિતા, નિબંધ, વિવેચન, સંપાદક વગેરે ક્ષેત્રોમાંથી માતબર એવું સાહિત્ય સર્જન મળે છે. આ આત્મકથામાં લુણાવાડા કોલેજમાં ક્યા અધ્યાપકે પોતાની કવિતાની નોટ લઈ લીધી હતી. તેનું નામ લેખકે આપ્યું નથી. તે ઉપરાંત પ્રિટિંગ-પૃષ્ઠ ભૂલો ક્યાંક નજરે ચડે છે. તે સિવાય આ આત્મકથામાંથી પ્રસાર થતા એક સફળ અધ્યાપક બનવા પાછળના આત્મકથાકારે કરેલા પ્રયત્નો અને પરિશ્રમની ઝાંખી કરાવે છે. પ્રકૃતિને નજીકથી જોનારા અને માટી ને મા તથા વૃક્ષને દેવ માનનારા આ સર્જક કેવી વિપત્તિઓમાંથી પ્રસાર થયા તેની ઝાંખી, આ આત્મકથા કરાવે છે.

નીતિન રાહોડ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ગુજરાતી વિભાગ

ડો. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ સરકારી કોલેજ

સિલવાસા

Copyright © 2012- 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat